र्युतम्। षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूषितम्। नाना-
विलासलीलाभिः सर्वसिद्धिभिरन्वितम्'। नानाभाव
रसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः। किञ्चिदङ्गविहीनन्तु
न त्याज्यं नाटकं क्वचित्। आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः
सम्भव एव च। नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथा
परः। इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्य्यवस्तुनः।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापभ्रंशिका गिरः। नाटके
नियताः शस्ता एषा भाषा रसावहा। भाषाविभाषा-
भेदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश। मागध्यावन्तिका प्राच्या
शौरसेन्यर्द्धमागधी। वाह्लीका दाक्षिणात्याश्च भाषाः
सप्त च प्राकृते। शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडौड्रजाः।
वानौकसी विजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः। कैकेयी
शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी। द्राविडी पाण्डु-
देशी च भूतभाषाः प्रकीर्त्तिताः। वैदर्भी मागधी
नाटी काम्बोजी चोपनागरी। पाञ्चाली षड्पभ्रंश-
भाषाः स्युर्देशभेदतः। देवतादर्शनान्तञ्च कर्त्तव्यं
नाटकं बुधैः। राजर्षिदर्शनान्तं वा तेऽपि देवैः समा
मताः"। उदाहरणम् "मुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूते-
रुत्तरचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्च" सङ्गीतदा०।
तच्च यथा कर्त्तव्यं नाटकादिविभागमुक्त्वा अग्निपु०
३३७अ० तथा निरूपितं यथा
"सामान्यञ्च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः। सामान्यं
सर्वविषयं शेषः क्वापि प्रवर्त्तते। पूर्वरङ्गे निवृत्ते द्वौ
देशकालावुभावपि। रसभावविभावानुभावा अभिनय-
स्तथा। अङ्कः स्थितिश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात्।
विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वमुच्यते। त्रिवर्ग-
साधनन्नाट्यमित्याहुः करणञ्च यत्। इतिकर्त्तव्यता
तस्य पूर्वरङ्गो यथाविधि। नान्दीमुखानि द्वात्रिंश-
दङ्गानि पूर्वरङ्गके। देवतानां नमस्कारो गुरूणामपि
च स्तुतिः। गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्वादादि गीयते।
नान्द्यन्ते सूत्रधारोऽसौ रूपकेषु निबध्यते। गुरुपूर्वक्रमं
वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः। सम्बन्धार्थौ च काव्यस्य पञ्चै-
तानेव निर्दिशेत्। नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक
एव वा। सहिताः सूत्रधारेण संलापं यत्र कुर्वते।
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं
तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा। प्रवृत्तकं कथोद्घातः
प्रयोगातिशयस्तथा। आमुखस्य त्रयो भेदा बीजांशेषूप-
जायते। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम्। सूत्रधारस्य
वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेवात्मा। गृहीत्वा प्रविशेत्
पात्रं कथोद्घातः स उच्यते। प्रयोगेषु प्रयोगन्तु सूत्र-
धृग्यत्र वर्णयेत्। ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो
हि सः। शरीरं नाटकादीनामितिवृत्तं प्रचक्षते।
सिद्धमुत्प्रेक्षितञ्चेति तस्य भेदावुभौ स्मृतौ। सिद्धमागम-
दृष्टञ्च सृष्टमुत्प्रेक्षितं कवेः। बीजं बिन्दुः पताका च
प्रकरी कार्य्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि
क्रमात्। प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सद्भाव एव च।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः। मुखं प्रति-
मुखं गर्भो विमर्षश्च तथैव च। तथा निर्वहणञ्चेति
क्रमात् पञ्चैव सन्धयः। अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा
यत् प्रसर्पति। फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते।
यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा। काव्ये शरीरानु-
गतं तन्मुखं परिकीर्त्तितम्। इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्त-
स्यानुपक्षयः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानाञ्चैव गूह-
नम्। आश्चर्य्यवदभिख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम्।
अङ्गहीनं नरो यद्वन्न श्रेष्ठं काव्यमेव च। देशकालौ
विना किञ्चिन्नेतिवृत्तं प्रवर्त्तते। अतस्तयोरुपादान-
नियमात् पदमुच्यते। देशेषु भारतं वर्षं काले कृत-
युगत्रयम्। मर्त्त्ये ताभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः
क्वचित्। सर्गे सर्गादिवार्त्ता च प्रसज्जन्ती न दुष्यति"।

नाटकलक्षण न० नाटकस्य दशविधरूपकस्य लक्षणम्।
सा०द० उक्ते षट्त्रिंशन्मिते नाटकस्य लक्षणे यथा
"षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा३६। त्रय-
स्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश। लास्याङ्गानि
दश यथालाभं रसव्यपेक्षया" इत्युद्दिश्य "भूषणाक्षरसं-
हातौ शोभोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः
पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा। विशेषण-
निरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्य्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ
मालाऽर्थापत्तिगर्हणे तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं
संक्षेपो गुणकीर्त्तनम्। लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रिय-
वचस्तथा। लक्षणानि" इति विभज्य क्रमेणलक्षितानि यथा
"गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम्१। वर्णनाऽक्षर-
संहातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः। सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसि-
द्धोऽर्थः प्रकाशते। श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभि-
धीयते३। यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।